

PEDAGÓGIA A TANKÖNYVEKBEN AZ ÖTVENES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN¹

GOLNHOFER ERZSÉBET – SZABOLCS ÉVA

A SOKSZÍNŰ PEDAGÓGIA FELSZÁMOLÁSA 1945 ÉS 1949 KÖZÖTT

A magyar neveléstudomány az 1930-1940-es évekig dinamikusan fejlődött, erre az időszakra intézményesülése is kiteljesedett (Németh, 2005, 366-367. o.), amelynek fontos jellegzetessége volt, hogy a neveléstudomány hazai képviselői számos szak-
könyvben, tankönyvben foglalták össze a pedagógia alapkérdéseit, elveit, értékeit, fogalmait, elméleti és gyakorlati problémáit. Ezekben a pedagógiai könyvekben megjelent a magyar pedagógia változatossága, nyilvánosságot kaptak többek között a tradicionális keresztény nézetek, szellemtudományi megközelítések, a népi írók, a népi mozgalom pedagógiai gondolatai, különféle reformpedagógiai irányzatok. A 2. világháború után rövid időre még feléledtek ezek a pedagógiai nézetek különféle publikációkban, de a neveléstudomány minden területén is egyre nyíltabbá vált a kommunista párt részéről a hatalomátvétel igénye, az újabb rendszerváltás követelése, megvalósítása. Eltűntek az ún. szocialista pedagógiába be nem illeszthető pedagógiát művelő, támogató intézmények, és kiszorították, egzisztenciálisan ellehetetlenítették az ún. nyugati vagy polgári nézeteket valló szakembereket.

A pedagógia külső meghatározottsága felerősödött 1947 második felétől. Egyes nézetek elhallgattatása vagy kiszorítása, más megközelítések – gyakran átértelmezésekkel egybekapcsolt – „felemelése” egyre inkább a politika függvényében történt. A hatalmi-uralkodó törekvéseit egyre radikálisabban érvényesítő kommunista párt elvetette az ún. polgári pedagógiákat és a kommunista párti szakemberek közvetítésével kezdte beilleszteni a pedagógiát mint szaktudományt egy vulgarizált marxista ideológiába és egy voluntarista politikába. 1947/48-tól a szovjet mintára kiépített kommunista állampárt totális ellenőrzés alá vonta a társadalom minden alrendszerét, így az oktatást és a tudományokat is. A kibontakozó monolitikus politika felszámolta a pluralizmus intézményi háttérét, eltüntette a szakmai autonómiát, a szakmai kritikát, lebecsülte a polgári szaktudományosságot és éles cezúrát teremtett a magyar pedagógiában.

1948-ban az államosítással megszűnt az oktatás fenntartói, szerkezeti és tartalmi pluralitása, 1948-49-ben a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) és a felsőfokú

oktatás intézményei elvesztették autonómiájukat. Szovjet mintára és úgymond a népi demokrácia szükségleteinek érdekében, a központosítás jegyében átalakították a kutatások rendszerét, a tudományos minősítések rendjét, felülvizsgálták az MTA tagságát és az egyetemi oktatói kart, lecserélték a politikailag, ideológiailag nem lojális szakembereket, kiszorították a régi szakmai elitet, a testületeket kiegészítették a marxista szemléletet nyilvánosan felvállaló, a párt politikáját elfogadó tudósokkal, oktatókkal (Huszár, 1995; Golnhofér, 2004; Németh, 2009).

1948 végétől, 1949 elejétől a pedagógiai szakirodalomban a polgári pedagógiák nemcsak kevésnek, de társadalmi, ideológiai funkcióik alapján károsnak, reakciónak, esetenként fasisztának minősültek. A szovjet sztálinista pedagógiával azonosított szocialista pedagógia átvétele, a politikából eredő, a politika által támogatott mintakövető magatartás, valamint ezzel együtt a polgári múlt és jelen tagadása talaján megszakadt a nyilvános szakmai életben a folytonosság.

Az ország az 1945-től 1949-ig tartó időszakban eljutott a korlátozott demokráciából a diktatúrába, a pluralizmusból a monolitikus sztálinizmusba, s ennek keretei között – külső politikai kényszerek következtében – 1949/50-re a politika és az ideológia által uralt szovjet szocialista, sztálinista pedagógia egyeduralma, kizárólagossá tétele jellemezte a hazai szakmai nyilvánosságot. Fő jellegzetessége tehát a diszkontinuitás lett, amellyel nemcsak a pedagógia múltját számolták fel a politikai-hatalmi erők, de a jövő nyitottságát, a lehetőségek, a megoldások sokszínűségét is. Sajnálatos módon a hazai pedagógia a negyvenes évek végétől e ráerőszakolt „fejlődéssel” elvesztette a „történeti folytonosság többrendbeli tanulságait” (Faludi, 1975), amelyek pedig jelentős szerepet játszhattak volna a szakmaiság fenntartásában, fejlődésében. Megszakadtak különböző hagyományok a neveléstudományban, így a mester és tanítvány kapcsolatok is. A tagadás nemcsak a pedagógiai tudat folytonosságát kezdte ki, de az értékrombolással a pedagógusok körében olyan bizonytalanságot, identitás-zavarokat indukált, amelyek hatását még csak részben mértük fel (Golnhofér, 2006).

AZ EURÓPAI ÉS A HAZAI TRADÍCIÓK MEGSZAKÍTÁSA, ÁTÉRTELMEZÉSE A PEDAGÓGIAI SZAKKÖNYVEKBEN

A diszkontinuitást, azaz a sztálini pedagógia drasztikus térfoglalását 1949/50-től egyrészt a növekvő számban magyarul megjelenő szovjet folyóiratcikkek és önálló művek jelzik, másrészt a magyar szerzők munkáinak témái, megközelítési módjai, amit leginkább a szovjet példa kritika nélküli másolásával, az európai és a hazai hagyományokkal, értékekkel, nézetekkel való szakítással, átértelmezésükkel lehet jellemezni. A sztálinista pedagógia térhódítása legerőszakosabban 1950 és 1956 között érvényesült a pedagógiai és pszichológiai jellegű publikációkban. Tanulmányunkban az ebben az időszokban kiadott pedagógia szak- és tankönyvek, jegyzetek körének részleges áttekintése után csak néhány szakkönyv elemzésére vállalkozunk, hiszen a téma összetettsége kiterjedtebb kutatómunkát igényel, mint amire a jelen tanulmány vállalkozni tud.

¹ A tanulmány a 100496 sz. OTKA-kutatás keretei között készült. Témavezető: dr. Németh András

A szovjet pedagógiai szakkönyvek, tankönyvek megjelenése

A 2. világháború után a neveléstudomány intézményrendszerének fokozatos, majd drasztikus átalakulása megteremtette a szovjet pedagógia magyarországi megjelenésének, terjesztésének a feltételeit. A kulcstények közül csak néhányra hívjuk fel a figyelmet: a szocialista pedagógia szükségességét kinyilvánító 1950-es márciusi közoktatással foglalkozó párthatározat; az *Országos Neveléstudományi Intézet (ONI)* gondozásában 1949-ben, 1950-ben számos szovjet munka jelent meg; listát tettek közzé az ajánlott pedagógiai művekről (*ONI Értesítő*, 1949); a tudományos életet uráló *Magyar Tudományos Tanács (MTT)* külön ülésen (1949. május 9.) foglalkozott a szovjet tapasztalatok megismertetésével, fontosságával; államosították a kiadói és könyvterjesztői hálózatot; felülvizsgálták a köz- és iskolai könyvtárak állományát, bezúrtak és kivontak könyveket, folyóiratokat a forgalomból (vö. *Mészáros*, 1989; *Romsics*, 1999, 357-374. o.). Mindez az elitcsere kiterjedésével együtt felerősítette a politikai és az ideológiai kényszerek érvényesülését a neveléstudomány területén is, így a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus elfogadásának, egyeduralmának erőltetését, valamint azt a folyamatot, hogy intenzív munka indult a szovjet pedagógiai művek fordítására és kiadására.

Milyen közegbe érkeztek a szovjet pedagógiai munkák? 1945 előtt a hazai szakembereknek kevés ismeretük volt a szocialista és a szovjet pedagógiáról. A szovjet közoktatásügyről és pedagógiáról főként, a két világháború között szűk olvasóréteghez eljutó folyóiratok közvetítették az információkat (*Korunk*, *Társadalmi Szemle*, 100%). Többen a húszas évek reformtörekvéseiről német pedagógiai folyóiratokból szereztek információkat (*Simon*, 1967). A hazai pedagógiai lapok főleg a húszas és a harmincas évek törekvéseit ismertették, gyakran párhuzamot vonva a fasiszta és a bolsevik típusú totális államszervezés kereteiben megvalósított közoktatási szándékok, intézkedések között. A szocialista pedagógiát nem szűkítették le a „létező szocializmus”, a *Szovjetunió* pedagógiájára, beletartozónak vélték *Marx*, illetve marxisták, szocialisták pedagógiai gondolatait, a szocialista pártok ilyen irányú nézeteit, törekvéseit. Ez az értelmezés érvényesült 1945 után rövid ideig (vö. *Faragó – Kiss*, 1949). A megjelenő cikkek azt jelezték, hogy a 2. világháború után kialakult helyzetben, a hatalmi szituációhoz igazodva a pedagógiai nyilvánosságban az előző évekkel szemben a szovjet berendezkedést is demokráciának tekintették, és nemcsak a nyugati demokráciák pedagógiáitól kívántak tanulni, hanem a keletitől is. A megszállt országban a pedagógiai szakirodalomból eltűntek azok az 1945 előtti vélekedések, amelyek a szovjet valóságra figyelve, a *Szovjetuniót* totális államként értelmezték, és azok is, amelyek baloldali elkötelezettség alapján a szocializmus tévútra jutását látták a szovjet szocializmusban. Az 1945-ben, 1946-ban megjelenő cikkekben döntően a szovjet közoktatási törekvésekkel foglalkoztak, kiemelve a tömegoktatás megteremtésének pozitívumait, de emellett többen hangsúlyozták, hogy az eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális háttér miatt *Magyarországon* szó sem lehet e rendszer utánzásáról. Ebben a szakmai közegben jelentek meg az első szovjet pedagógiai könyvek, amelyek közül a legnagyobb figyelmet *Makarenko* keltette.

Makarenko fogadtatása

A szovjet pedagógiai elméletet a szélesebb szakmai közönség számára *Makarenko* legismertebb munkája, magyar változatban „*Az új ember kovácsa*” című pedagógiai regénye reprezentálta 1947-ben. Az év közepén már érzékeltetni lehetett, hogy egyre inkább érvényesülnek a kommunista párt törekvései a hatalom kizárólagos birtoklására, s ez nagy valószínűséggel hatott *Makarenko* fogadtatásának tartalmára, jellegére is. A pedagógiai szakirodalomban és az azon kívül megjelenő nagyobb számú ismertetésekben pozitívan fogadták a *Pedagógiai Hőskölteményt* (*Gáspár*, 1988), de a nyilvánosságban megjelenő elemzések többségéről elmondható, hogy keveredtek bennük a szakmai, az ideológiai és a politikai szempontok.

A Hőskölteményhez szakmai bevezetőt író *Várkonyi Hildebrand Dezső* (1947) a szociális nevelés egyik alternatívájaként üdvözölte *Makarenko* művét, beillesztette az európai pedagógiai gondolkodás natorpi vonalába. Mások is részben a szociális nevelési koncepció keretei között keresték a közös pontokat *Makarenko*val (*Karácsony*, 1948; *Kemény*, 1947; *Makay*, 1947; *Sík*, 1949). Az 1947 végén, 1948 elején megjelent ismertetések, elemzések többségében, a pozitív megítélésben erősen dominált a mű szocialista jellegének hangsúlyozása, különösen a baloldali szerzők körében, így *Mérei Ferenc* (1947) és *Kemény Gábor* (1948) publikációjában.

A pedagógiai szakirodalomban a valószínűleg létező *nézetkülönbségek nem artikulálódtak*, az elismerő szavakhoz kapcsolódó néhány kritikai észrevétel nem pedagógiai szaklapban jelent meg. Az egyik ilyen kritikus elemző *Makay Gusztáv* (1947) volt, aki a *Vigiliában* fejtette ki 1947 őszén véleményét. Ismertetésében nem azonosította – jogosan – *Makarenko* pedagógiáját általában a szovjet neveléssel, hanem egy különleges területre korlátozott pedagógiaként kezelte. Nem tekintette egységes pedagógiai rendszernek (ami a mű alapján szintén indokolt észrevétel), inkább egy nagyszabású pedagógiai kísérlet leírásának, amelyből egy gyakorlati pedagógia képe bontakozik ki. Nem tartotta forradalmian újnak a bemutatott nevelési technikákat sem. A harc, a kötelességteljesítés közösségi pedagógiájának látta *Makarenko* nézeteit, olyan pedagógiának, amely elkerülhetetlenül *militarizálódik*, és amivel a fasiszmushoz hasonló *heroizmusra* nevel. *Makay* hiányolta a lélek és a vallás jelenlétét ebből a pedagógiából, hiszen a társadalom humanizálását és erkölcsössé tételét ezek nélkül szerinte nem lehet megoldani. Kritikai megjegyzései ellenére csodálta *Makarenko* egyéniségét, pedagógiai értékét, optimizmusát. Sikereinek titkát egy nevelői egyéniség és pedagógiai feladat szerencsés egymásra találásában látta.

1947 végétől a *Magyar Kommunista Pártban* (MKP) a hatalom nyílt és gyorsabb ütemű megszerzése került előtérbe. Ez nem hagyta érintetlenül a kultúrát és a pedagógiát sem. A stratégiaváltás követelményeit egyértelműen deklarálta a kommunista párt vezető kultúrpolitikusa, *Révai József* 1947 decemberében tartott beszédében. Ismertette a demokratikus nevelés új elveit, amelynek középpontjába a régi ellenharcoló fegyelmezett, felelősségteljes közösségi ember nevelését állította. A váltás megvalósításához *Makarenko*ban találta meg a mintát (vö. *Golnhofer*, 2004). Tehát a teljhatalomra törekvés során, a politikai, hatalmi fordulat következtében *Makarenko* nézetei átértelmeződtek: már nem a szociális nevelés egyik lehetséges útjaként

jelentek meg, hanem a régi, a polgári, az individualista pedagógiával való szakítás kontextusában. Az ideológiai és politikai váltás kiteljesedéseként az 1950-es évekre a szovjet minta mentén átalakuló pedagógiában, a nyilvánosságban Makarenko pedagógiája kritikai elemzésektől mentes *vonatkoztatási ponttá vált* hazánkban is.

A szovjet pedagógia kizárólagossá válása

1947 végéig még a sokirányú nemzetközi információszerzés körébe tartozott a szovjet pedagógiában való tájékozódás. 1948/49-től azonban, ahogy már az előzőekben jeleztük, a „szocialista fordulat” egyértelművé tette, hogy a magyar közoktatásügy ideológiája a – kommunista párt által értelmezett – marxizmus, azaz a pedagógiát csak a marxizmus talaján lehet művelni (*Mérei*, 1949; *Ortutay*, 1949), amihez – különösen 1950-től – a szovjet minta erőszakos érvényesítése társult. A szakirodalmat elárasztotta a szovjet pedagógia szelleme, ideológiai, politikai nyelvezete, illetve maga a szovjet pedagógia. Ez időtől a hazai szaksajtóból kiszorultak az európai és a hazai tradíciókra támaszkodó szerzők művei, s egyre inkább a szovjet pedagógiai munkák átvétele, alkalmazása jellemezte a hazai szakirodalmat. (Például 1949-ben a Köznevelés cikkeinek 28,5 %-át szovjet szerzők írták, az 1948 és az 1956 között megjelent önálló műveknek kb. egyötöde szovjet művek fordítása volt.)²

1948-ban *Makarenko* művei mellett még *Kalinyin* agitatív cikkeiből összeállított válogatás jelezte, hogy milyen irányba fordulhat a magyar pedagógia. Megismerhették a nevelők annak a kommunista nevelésnek az alapelveit, amely a nevelés legfontosabb feladatának az osztályharc maximális segítségét tekintette (*Kalinyin*, 1948). A későbbiekben a hét kötetes Makarenko-művek, a Kalinyin-könyv további kiadásai (1949, 1950, 1951) és más szovjet szerzők (például *Jeszipov-Goncsarov*, 1950; *Kairov*, 1950; *Konsztantyinov*, 1949; *Krupszkaja*, 1949; *Medinszkij*, 1951) munkái váltak igazodási pontokká, ezekre támaszkodva, gyakran szó szerinti átvételeket alkalmazva hoztak létre magyar pedagógiai munkákat.

A neveléstudomány átalakított intézményrendszerében az oktatási minisztérium – gyakorlatilag a kommunista párt – kontrollja alatt számos új pedagógiai sorozatot indítottak. Ezek közül illusztrációként néhány: az *Országos Neveléstudományi Intézet* (ONI) kiadványai 1949 és 1950-ben, amelyek orosz művek fordításai voltak; majd az ONI megszüntetése után a *Pedagógiai Tudományos Intézet* (PTI) az „*Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára*” című, 27 kötetből álló sorozatot gondozta 1954 és 1957 között, amelyben négy orosz szakkönyv jelent meg. „*A szocialista nevelés könyvtára*” 1950 és 1957 között 133 önálló művel jelentkezett, amelynek majdnem fele szovjet pedagógiai munka volt. Kiadtak 14 kötetben *szovjet speciális pedagógiai jegyzeteket* is 1950-1951-ben a *Gyógypedagógiai Főiskolán*. Folytatni lehetne még a felsorolást, de talán ezek voltak a legjellegzetesebbek és a legismertebbek.³

Megállapítható, hogy az ötvenes években, különösen 1956-ig, alapvetően a sztálini harmincas években konceptualizálódott pedagógia, illetve az e megközelítésben létrejött pedagógia érkezett a magyar pedagógiába, így döntően a sztálini bürokrati-

kus pártállam időszakának jegyeit magán viselő munkák jelentek meg, és a különböző pedagógiai munkák értelmezése is ebbe az irányba toldott el. Előtérbe került többek között a nevelés osztályjellegének kiemelése, az állampolgári (a munkásosztály diktatúráját szolgáló) nevelés, a harcoss, fegyelmezett ember mint nevelési cél, a kollektivitás mint érték az egyén hátrányára, az egyénnel szemben, a termelőmunka mítosza a nevelésben (különösen az erkölcsi nevelésben), a politikai célszerűségnek alárendelt pedagógiai logika, a fegyelem és a munkaverseny nevelési jelentőségének túlhangsúlyozása, torzítása. Az oktatás kérdéseinek tárgyalásánál a vulgáris marxista-leninista ismeretelmélet érvényesítése, a normatív szemlélet dominanciája, a túlhajtott tervszerűség, a burzsoá nézetek harcoss elítélése beleilleszkedett az előzőekben röviden leírt pártos, dogmatikus nevelésméletbe. A túlkoncentrált hatalmi mechanizmusban az osztályharcos, a pártos és az egyedül autentikus szovjet szocialista/kommunista pedagógia vált egyeduralgolóvá a nyilvánosságban, a forrásként kezelhető szak- és tankönyvekben.

Korabeli reflexiók a szovjet hatásra

A szovjet minta másolása legerőteljesebben – amint már az előzőekben jeleztük – 1949/50 és 1956 között érvényesült, de az egyszínű szakmai nyilvánosságban kisebb árnyalatbeli különbségek felfedezhetőek a mintakövetésben és a hatás értelmezésében a politika hullámzásainak függvényében.

A pedagógiai folyóiratokban, az *MTA Pedagógiai Főbizottságának* az ülésein, az MTA kiadványaiban többször többen foglalkoztak a szovjet pedagógia megjelenésével és hatásával a magyar pedagógiára. A szakmai nyilvánosságban a fent említett időszakban a szovjet mintára úgy tekintettek, mint amely *szerves része* a burzsoá pedagógia, az ellenséges nézetek elleni küzdelemnek és a szocialista jellegű köznevelésért folytatott *harcnak*.

A korabeli szerzők az ötvenes évek első felében *mérföldkőként* értelmezték az *MDP 1950-es márciusi párthatározatát*, amely véleményük szerint lehetővé tette, hogy *Magyarországon* kibontakozzék a marxista pedagógia a lefordított, megjelentetett szovjet pedagógiai művekre támaszkodva. Az ötvenes évek első három-négy évében ez a megközelítés sok esetben társult *Mérei Ferenc* és a magyar pedológusok elítélésével, kárhooztatásával, miszerint ők azok, akik meggátolták a szovjet pedagógia tudományos eredményeinek elterjedését hazánkban.⁴ *Nagy Imre* színre lépéséig, korabeli szóhasználattal az *új szakasz* kezdetéig tartalmában és stílusában a szovjet pedagógia fogadásában a *sztálini személyi kultusz érvényesült*. A totális párt- és minisztériumi kontroll alatt működő szakmában a szakmai fórumokon kinyilvánították, hogy a pedagógia tudománynak követni kell – többek között – azt a sztálini tanítást, hogy el kell fogadni a párt által megfogalmazott kritikákat, és ezen az alapon kell újjáépíteni a pedagógiát (Például: *Székely*, 1953).

A hatalomnak kiszolgáltatott pedagógiában eluralkodott a szovjet pedagógia iránti kritika nélküli, gyakran rajongó stílus, hangvétel, amelyet a szovjet pedagógiával való

2 Az adatok forrása: *Valér*, 1975

3 Az adatok forrása: *Valér*, 1975.

4 Lásd például az *MTA Pedagógiai Főbizottságának* 1954-es vitaankétjét, vagy az *MTA 1955-ös ülésének* előadásait, hozzászólásait.

teljes azonosulás kifejezéseként is értelmezhettek a kortársak, illetve értelmezheti az utókor. Kevés információnk van a tényleges azonosulásról, vagy szűkebben közelítve a témához, arról, hogy valójában miképpen vélekedtek a kutatók, a pedagógiát oktatók és a pedagógusok a szovjet pedagógiáról, hisz jól tudjuk, hogy a negyvenes évek végétől a mennyiségileg szinte robbanást jelentő pedagógiai szakirodalomban fellelhető szovjet művek megjelenése még nem utal egyértelműen a teljes mértékű elfogadásra, azonosulásra. Bár a korabeli cikkekben több, a hatalom által kinevezett, elfogadott kutató, tudós jelzi, hogy megnőtt az érdeklődés a szovjet pedagógia iránt a pedagógusok körében, de a korabeli adatok kétséget is ébresztenek, ti. a nagy példányszámban (1000-3000 példány) megjelenő szovjet pedagógiai művek és azok szellemiségét követő munkák nagy része éveken át raktáron vagy a könyvesboltok polcain maradt. (Az adatokról l. pl. Szokolszky, 1955).

Az 1953/54-es reformpolitikához, Nagy Imre miniszterelnöki idejéhez kapcsolódóan, konkrétan az MDP 1954-es februári párthatározatának „öszöntzésére” teret kapott a kritikai hangvétel is a szovjet pedagógia hazai megjelenése kapcsán. A kor sajátos viszonyai közepette, a pedagógia függőségére utalóan a kritika *nem a szovjet pedagógiát érintette*, hanem a magyar befogadó közeget. *Mit tartalmaztak a korabeli önkritikák?* A párthatározathoz igazodva elismerték a neveléstudomány hiányosságait és hibáit, különösen azt, hogy a magyar pedagógiai szakemberek elemző feldolgozás nélkül mechanikusan másolták a szovjet pedagógiát, nem hangolták össze a magyar közoktatás gyakorlatával, problémáinak elemzésével. Elmaradt a szovjet pedagógia tervszerű, rendszerezett, átfogó áttekintése és alkotó felhasználása (Székely, 1955). Hiányolták a konkrét tudományos kutatómunkák konkrét eredményeinek és kutatási módszereinek bemutatását (Szokolszky, 1955). Esetenként kemény állítások is megfogalmazódtak a szovjet pedagógia alkalmazásának minőségéről (Kelemen, 1954). Ezek a kritikák különböztek a pedológia elleni harcban megjelentektől: egyrészt *nem személyeket támadtak* a szovjet munkák hibás, helytelen felhasználása kapcsán, másrészt a kritikus észrevételek mellett arra törekedtek, hogy felsorakoztassák azokat az eredményeket, amelyeket a szovjet pedagógiára támaszkodva az új szellemiségű munkák létrehozása testesített meg. Itt kerültek megemlítésre azok a szakemberek, akik a későbbi évtizedekben – bár nem egyforma súllyal és nem azonos hivatalos elfogadottsággal –, de meghatározó szereplői lesznek a hazai hivatalos pedagógiának: Ágoston György, Jausz Béla, Nagy Sándor, Szokolszky István, Tettamanti Béla, Zibolen Endre. (Lásd az MTA 1954-es ankétját és az MTA 1955-ös ülésén elhangzott előadásokat, hozzászólásokat.)

A politika újabb hullámainak, így az 1955-ös visszarendeződésnek, resztalinizálódásának, majd az 1956-os eszmélésnek, a Petőfi-kör pedagógiai vitájának, a balatonfüredi pedagóguskonferenciának a hatásai szintén erőteljesen érintették a szovjet pedagógia hazai fogadtatását, de ennek elemzése, értelmezése kívül esik jelenlegi munkánk határain (vö. Szabolcs, 2006).

Magyar szerzők pedagógiai szakkönyvei 1950 és 1956 között

A Magyar Tudományos Akadémia – a tervgazdálkodás szellemében – több tervezetet készített a pedagógiai kutatásokról és a megjelentetni tervezett marxista-leninista ideológiájú neveléstudományi művekről.⁵ (Szabolcs, 2008) A tervezett munkák egy része megjelent, néhány publikálása esetenként elhúzódott a kitűzött időszakon túlra.

A magyar szakemberek pedagógiai tan-és szakkönyvíró munkássága főleg az óvónő- és tanítóképzéshez kapcsolódott, s a hatalom által igényelt marxista-leninista-sztálinista ideológiai kör keretei között mozgott. A vizsgált korszakban középfokú, óvó- és tanítóképzés számára készült pedagógiai tankönyvek, jegyzetek szerkezetükben, tartalmukban a magyarra fordított szovjet munkák egyszerűbb változatai voltak. A pedagógiai kutatások hangsúlyait, témáit előíró, említett akadémiai tervezetek szemléletmódja jól megfigyelhető például az 1953-ban kiadott, Ravasz János (1953) jegyezte magyar neveléstörténeti tankönyvben. Nóbik Attila elemzése (2008) a korszak neveléstörténeti munkáiban fellelhető osztályharcos szemléletet, a szocialista nevelés felé haladást emeli ki mint ideológiai jellegzetességet. Az említett, a tanítóképzők IV. osztálya számára készült neveléstörténeti tankönyv a feudalizmus korának iskolai nevelésétől „népi demokráciánk” és a „szovjet pedagógia hatásának” bemutatásáig terjed. Szemléletmódja a haladó – reakciós kettőse köré rendezi a múltat. „Haladó” törekvésekről, „haladó”, „forradalmár” pedagógusokról esik szó benne. Ilyen „forradalmár” pedagógus Tavasi Lajos, aki „szívós tanulással sajátította el korának haladó magyar műveltségét és a külföldi korszerű tudományos és pedagógiai törekvéseivel is megismerkedett.” Az osztályharcos szemlélet frazeológiájában is jellegzetes, ötvenes évekbeli megfogalmazása köszön vissza a tankönyv alábbi, a Horthy-korszakot jellemző idézetéből: „A keresztény, nemzeti irány hangoztatása és a kultúrfőlény jelszava a fasiszmus fokozódó kiszolgáltatásának időszakában mind kevésbé leplezte a népellenes háborús uszítást és a gyilkos faji gyűlöletet, mellyel az alapjaiban megrendült osztályuralom önmagát menteni igyekezett. Ebben az időszakban egyre nagyobb mértékben vettek részt az ifjúság nevelésének, az iskolai oktatás irányításában a német és magyar imperializmus rablőháborúját előkészítő fasiszta katonatisztek is.”

Hasonló a hangvétele az 1952-ben kiadott, a tanítóképzők III-IV. osztálya számára készült pedagógia tankönyvnek is. (*Pedagógia. II. rész, 1952.*) A nevelésről írottak kizárólag a kommunista nevelés köré rendeződnek, a nevelés során elérni kívánt erkölcsi tulajdonságok a kommunista világnézet, a szocialista hazafiság, a szocialista fegyelem, a munkára nevelés témakörében kerülnek kifejtésre. A tankönyv foglalkozik még az úttörőmozgalom szerepével, a szocialista nevelő tulajdonságaival, és az iskolaszervezet-tan keretein belül a burzsoá és a szocialista iskolarendszer jellegzetességeivel, a „haladó” és a „reakciós” szembeállításával. A szovjet és a magyar iskolarendszer ismertetése zárja a kötetet. A felhasznált irodalom szinte kizárólag szovjet szerzők műveit sorolja fel Rákosi, Révai, Gerő, Darvas politikai beszédei mellett.

Az akkori akadémia tudományosságot képviselő neveléstudományi munkák közül csak *Nagy Sándor és Ágoston György* néhány pedagógiai jegyzetével, szakkönyvével tudunk foglalkozni. A korszak neveléstudományára, pedagógiájára tett általános megállapításokat e szakkönyvek elemzésével igyekszünk konkretizálni, azt kiemelve, hogy az ideológiai egyoldalúság, a szovjet pedagógiához való igazodás milyen tudományosságot eredményezett a pedagógiában. A tartalmi hangsúlyok, a szóhasználat, a hivatkozások mind-mind jelzik az időszak politikai fordulatait, az értékrendjében a hatalomhoz kötődő neveléstudomány lehetséges mozgásterét. Fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy ezekben az években a szovjet hatás azt is jelentette, magyar neveléstudósok önálló, a szocialista ideológia által vezérelt pedagógiai monográfiákat alig készítettek; kivételt *Nagy Sándor* didaktikai munkái jelentettek. 1953-ban a *Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat* kiadásában jelent meg egy jegyzet a pedagógia alapjairól; ezt az ELTE Pedagógiai Tanszék oktatói közössége jegyezte Ágoston György szerkesztésében. (Ágoston, 1953). A mindössze 36 oldalas kézirat a marxista pedagógia alapjait klisészerűen, szovjet pártdokumentumokból is levezetve és Sztálin-idézetekkel alátámasztva foglalja össze. A nevelés fogalmát, a nevelés történeti és osztályjellegét marxista alapon kifejtve a jegyzet egy tömör neveléstörténeti áttekintést ad, amely a múlt korszakok nevelését mint az aktuális uralkodó osztályok hatalmi igényeit kiszolgáló jelenséget tárgyalja. Ebbe az elméleti-ideológiai keretbe helyezi a múlt pedagógiai történéseit a jegyzet, amelynek megfogalmazásai a tényekhez kapcsolódó ítéletek sarkos, kizárólagosságot tükröző jellegével adják a korszak ideológiai lenyomatát. „A népoktatási hálózatot át- és átszövi a burzsoázianak az a törekvése, hogy a kapitalista erkölcsöt itassák bele minden gyermekbe, minden serdülőbe. (Az ifjú nemzedéket a fajelmélet, a nacionalizmus, a sovinizmus szellemében nevelik.)” – olvashatjuk a kapitalista nevelésről. (Ágoston, 1953, 12. o.) „Dewey, az amerikai imperialista pedagógia egyik hírhedt képviselője...” – születik meg az ítélet az ideológia szellemében. (Ágoston, 1953, 14. o.) Hasonló szellemiséggel és szóhasználattal foglalja össze a jegyzet a „Horthy-fasizmus” iskolarendszerét: a pedagógiatörténeti tények interpretálása nem árnyaltan, hanem egy konkrét ideológia szolgálatában történik, ahogy a következő idézet ezt illusztrálja: „A Horthy-féle népelnyomó rendszer felismerve azt a tényt, hogy a műveltség, képzés fegyver, amelynek ütőképessége attól függ, hogy melyik osztály rendelkezik vele, kettős iskolarendszert hozott létre, külön iskolákat létesített a kizsákmányoló és külön a kizsákmányolt osztályok gyermekei számára...” (Ágoston, 1953, 18. o.) A szellemiség és a frazeológia megmarad, csak éppen kizárólagos dicséretbe vált át, amikor a Szovjetunióban történő nevelésről esik szó: „A szovjet nép a kommunista párt vezetése alatt *Marx, Engels, Lenin és Sztálin* élenjáró elméletével felfegyverezve sikeresen oldotta meg a szocialista társadalom felépítését és hozzáfogott a kommunizmus építéséhez. Eközben kemény csapásokat mért az ellenségre az országon belül és elkezdett harcot vívott az imperializmus erőivel a világ küzdőterein a szocializmus majd a kommunizmus építése új embereket kíván.” (Ágoston, 1953, 21. o.) Az új emberek nevelését véghezvinni hivatott szocialista nevelési rendszer kialakítása melletti érveket első helyen Sztálintól, majd Lenintől kölcsönzi a jegyzet. A szovjet iskolák jellemzőit (állami, egyháztól elválasztott világi iskola; egységes iskolarendszer; anyanyelvi oktatás; nők és férfiak egyenjo-

gúsága; általános iskolakötelezettség) a jegyzet a magyar népi demokratikus nevelés jellemzőinek is tartja, „a különbség csak fejlődési fokozatokban rejlik” (Ágoston, 1953, 28. o.). A helyzet elemzése itt is a tények leegyszerűsítő ítéletekkel értelmezett bemutatásából áll: „A reakció minden erejét mozgósította az iskolareform elgáncsolására. A reakció egyik legfőbb érve az volt, hogy az általános iskola megvalósulása állítólag az oktatás színvonalának süllyedését eredményezi. Színvonal-süllyedésnek minősítette a reakció azt a tényt, hogy az általános iskolákban a kormányzat nem tartotta szükségesnek a latin nyelv tanítását. Valaha a kiváltságos rétegek osztályműveltségének fokmérője a latin nyelv ismerete volt.” (Ágoston, 1953, 30. o.) A jegyzet utolsó öt oldala a fordulat éve után kialakult magyar politikai-közoktatáspolitikai állapotok bemutatásával foglalkozik, elsősorban a különböző párthatározatok alapján. Az összerjedelmet tekintve ez aránytévésztésnek tűnhet, a jegyzet megírásának idején azonban szükségszerűen következett a mindössze néhány éves múltra visszatekintő diktatórikus politikai rendszer pedagógiai felsőbbrendűségének erősítése. A mai olvasó számára nem elsősorban az tűnik fel, hogy egy ma már nem általánosan ismert paradigma, a marxista szemlélet alapján történik a pedagógia fogalmainak értelmezése – hiszen ez egy lehetséges gondolkodásmódot reprezentál –, hanem ennek a kizárólagos elfogadtatására irányuló törekvést érzékelhetjük elfogadhatatlannak.

Ebben a szakmai autonómiát erősen korlátozó korszakban kezdődött szakmai pályafutása Nagy Sándornak, aki a pedagógusképzés, az egyetemi neveléstudomány nagyhírű szaktekintélyévé vált a hazai szocialista viszonyok között, és akinek a szovjet pedagógia hazai térnyerésének időszakában jelentek meg első tudományos munkái. A didaktika területén munkássága hosszú időszakot ölelt fel; nézetei, kutatásai formálódtak, kiteljesedtek. Vizsgált korszakunkban az ő munkáiban is megtalálható az uralkodó ideológia számos ismérve. A szovjet didaktika és a saját kutatási anyaga képezte az alapját *A tanítási óra felépítése és elemzése* című, első önálló kötetként kiadott munkájának (Nagy Sándor, 1953). Szinte kizárólag szovjet pedagógusok munkáit találjuk a hivatkozások között. *Kairov, Kazancev, Jeszipov* felemlítése mellett néha *Sztálin* is helyet kap. Korjellemezőnek tekinthetjük, hogy a szerző legalább egy bekezdést szentel a „burzsoá pedagógia” idevonatkozó „primitív”, „merev” és „formális” megállapításainak. Noha a munka címe a tanítási óra kérdéseire utal, az oktatási folyamat számos elemét fontosnak tartja és érinti: hogyan helyezkednek el az egyes órák az oktatási folyamat rendszerében, milyen didaktikai feladatok megvalósítását szolgálják. Ezen előzmények után érkezik el a tanítási óra típusainak meghatározásához, ahol az egyes szovjet szerzők ilyen irányú megállapításait szembesíti egy hasonló elemzéssel. A tanítási órák felépítését különböző példákban kiindulva mutatja be. Ez a munka az ideológiai kötöttségei ellenére azt tükrözi, hogy *Nagy Sándor* otthonosan mozog a tudományos értekezés műfajában; célirányosan végigvezetett gondolatmenettel, logikusan felépített mondanivalóval találkozunk, de ez nem teszi semmissé, hogy a szovjet pedagógia keretei között mozgott. A könyv függelékében található „Az oktatás alapelvei” című fejezet azonban nem kapcsolódik logikailag a könyv tartalmához. Tulajdonképpen egy, a szovjet pedagógiai sajtóban az 1950-es évek elején az oktatás alapelveiről lefolyt vita tézisszerű összefoglalását adja.

Az 1954-ben megjelent *Didaktika* tankönyv (Nagy – Kelemen, 1954) rendszeres didaktikának tekinthető munka, amely tárgyalja az oktatási folyamat fogalmát; a tanulási folyamat több szempontú megközelítését adja; külön fejezetet szentel az oktatás tartalmának; a tanítási óra kérdéseinek; végül pedig az oktatás módszereit, illetve az ellenőrzés és az értékelés problémáit érinti. Az olvasó itt is beleütközik a kor frazeológiájába, az ideológia mindenre rátelepedő erejébe. A didaktikai fogalmak kifejtéséhez szükséges történelmi visszatekintésből csak nagyon keveset ad a tankönyv, és azt a keveset is az ideológiai állásfoglalás rögtön minősíti: a „rég haladó pedagógia” képviselői Komensky és Pestalozzi (Nagy – Kelemen, 1954, 35. o.), de például a Dalton-terv ismertetése az osztályrendszer és az órarendszer keletkezéséről szóló alfejezetben a „nyugati burzsoá pedagógia didaktikai szemfényvesztése”-ként jelenik meg (Petriné – Szabolcs, 1998).

Nagy Sándor kandidátusi értekezése 1956-ban jelent meg *A didaktika alapjai* címmel. Az *Előszó* számos utalást tartalmaz az 1950-es évek különböző párthatározataira mint a nevelés kérdéseiben irányadó dokumentumokra. Ez, a pedagógia és a politika összefonódását mutató jellegzetesség ebben a munkában nem ölt olyan arányokat, mint például Lázár György hírhedt, 1950-ben megjelent Mérei-írásában (Golnhofer – Szabolcs, 2013). Érvelésének iskolázottsága akkor is szembeötlő, ha a didaktika alapfogalmainak tárgyalását szovjet szerzők definícióira futtatja ki. Külön figyelmet érdemel *Az oktatás folyamata* című fejezet, amely a lenini ismeretelmélet okadatolt kifejtését tartalmazza, és Nagy Sándor didaktikájának fontos eleme marad a későbbiekben is. Ő maga és mások is a marxista ismeretelmélet hatásának érvényesítését tartották a mű legjellegzetesebb sajátosságának és erényének az oktatási folyamat leírása szempontjából, és ez hosszú ideig ideológiai kizárólagossággal határozta meg a hazai tanítási óra elméleti és gyakorlati kérdéseinek tárgyalását. Korjellemzőként megtaláljuk a kortárs szovjet szerzőkre történő aránytalan hivatkozást.

Az 1950-es évek első felében megjelent pedagógiai tárgyú szakkönyvek közül hívtuk fel a figyelmet néhányra. Ezek – ahogy korábban írtuk – erős politikai, ideológia kontroll alatt született munkák voltak, és nem tudhatjuk, hogy szerzőik megfelelési kényszere, öncenzúrája mennyiben érvényesült. Erre azért érdemes figyelni, mert többségében olyan személyekről volt – van szó, akiket ma még számon tart a kortárs emlékezetközösség, akik a mai tudományos-szakmai életben tevékenykedők egy részének személyes ismerősei, tanárai, munkatársai voltak (Golnhofer – Szabolcs, 2014), és személyiségük foglalkoztatja a ma élő nemzedéket.

A közhelyszerűen a szakmai köztudatban létező elgondolás, miszerint ezekben az években a szovjet pedagógia dominanciájáról beszélhetünk, akkor nyer valódi alátámasztást, ha további tankönyvtörténeti, pedagógiai sajtótörténeti kutatások születnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az MDP KV határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól. Pedagógiai Szemle, 1954. 1. sz.
- Az MTA Pedagógiai Főbizottságának vitája a neveléstudomány helyzetéről és feladatairól. Pedagógiai Szemle, 1954. 4-5. sz. Vitaindító: Ágoston György (396-408.)
- Ágoston György (1953, szerk.): *A pedagógia általános alapjai. Kézirat.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- Faludi Szilárd (1975): A történeti szempont a pedagógiában. *Magyar Pedagógia*, 4. sz. 441-448.
- Faragó László – Kiss Árpád (1949): *Az új nevelés kérdései.* Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Gáspár László (1988): A szocialista neveléstan eredeti felhalmozása (1948-1956). In: Baló Gyöngyi – Bárdossy Ildikó – Gáspár László: *A Makarenko-hatás magyarországi történetéhez.* Művelődési Min. OPKM, Budapest, 7-39.
- Golnhofer Erzsébet (2004): *Hazai pedagógiai nézetek 1945-1949.* Iskolakultúra-könyvek, Iskolakultúra, Pécs.
- Golnhofer Erzsébet (2006): Rendszerváltások és egyéni élettörténetek. *Educatio*, 3. sz. 539-551.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva (2013): Lázár György és a magyar pedológia – mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia*, 3.sz. 133-151.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva (2014): Adalékok egy neveléstudományi életúthoz: Ágoston György 1945-1959 között. (Kézirat)
- Huszár Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jeszipov, B. P. – Goncsarov, N. K. (1950): *Pedagógia.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Kairov, I. A. (1950): *Pedagógia. Segédkönyv a felsőbb pedagógiai tanintézetek és egyetemek számára.* Közoktatásügyi. Kiadó, Budapest.
- Kalinyin, M. I. (1948): *A kommunista nevelésről.* Szikra Kiadó, Budapest.
- Karácsony Sándor (1948): A növekedés éposza. *Új Szántás*, 1. sz. 1-9.
- Kelemen László (1954): Hozzászólás az MTA 1954-e vitaankéjtán. In: Az MTA Pedagógiai Főbizottságának vitája a neveléstudomány helyzetéről és feladatairól. *Pedagógiai Szemle*, 4-5. sz. 423-425.
- Kemény Gábor (1947): Az új nevelés drámája. *Embernevelés*, 10. sz. 433-438.
- Konsztantyinov, N. A. (1949): *A szovjet pedagógia harminc éve.* Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Krupszkaja, N. K. (1949): *Válogatott pedagógiai tanulmányai.* Hungaria, Budapest.
- Makay Gusztáv (1947): A „fiúk városa” szovjet-országi változatban. *Vigilia*, 9-10. sz. 647-652.
- Makarenko, A. Sz. (1947): *Az új ember kovácsa.* Új Magyar Könyvkiadó, Budapest.
- Medinszkij, E. N. (1951): *A nevelés története.* Közoktatásügyi Kiadó, Budapest.

- Mérei Ferenc (1947): Makarenko hőskölteményéről. *Társadalmi Szemle*, 11. sz. 828-830.
- Mérei Ferenc (1949): Utópia és valóság a magyar nevelésben. *Embernevelés*, 2. sz. 49-73.
- Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest-Dabasi Nyomda, Dabas.
- Nagy Sándor (1953): *A tanítási óra felépítése és elemzése*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy Sándor – Kelemen László (1954): *Didaktika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (2009): A magyar neveléstudomány szocialista paradigmájának kialakulása az 1945-1953 közötti időszakban. In: Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna (szerk.): *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 26-56.
- Nóvik Attila (2008): Neveléstörténeti tankönyvek az ötvenes években. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 166-179.
- Ortutay Gyula (1949): Újesztendő. *Köznevelés*, 2. sz. 1-2.
- Pedagógia. II. rész. A tanítóképzők III-IV. osztály számára. (1952) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Petriné Feyér Judit – Szabolcs Éva (1998): *Nagy Sándor*. OPKM, Budapest.
- Ravasz János (1953): *Magyar neveléstörténet. A tanítóképzők IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Révai József (1947; 1974): A demokratikus nevelés szelleme. Előadás a NÉKOSZ ifjúsági akadémiáján (1947. dec. 12.). In: *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 356-360.
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sík Sándor (1949): Makarenko. *Vigilia*, 325-330.
- Simon Gyula (1965) (szerk.): *Nevelésügyünk húsz éve 1945-1965*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simon József (1967): A szovjet nevelésügy hírforrásai Magyarországon a két világháború között. *Pedagógiai Szemle*, 11. sz. 1037-1049.
- Szabolcs Éva (2006, szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Kiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2006): „Pedagógiánk... valóban népünk nevelőihez fog szólni” *Educatio*, 3.sz. 609-622.
- Szabolcs Éva (2008): Neveléstörténet-írás az 1950-es évek első felében. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 158-165.
- Székely Endréné (1953): A marxista neveléstudomány helyzete és feladatai a Szovjetunióban és hazánkban az SzKP XIX. kongresszusa és a sztálini mű fényében. *Pedagógiai Szemle*, 5-6. sz. 385-393.
- Székely Endréné (1955): *A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó felhasználása a magyar pedagógia tudományban*. Akadémiai Kiadó, Klny. Budapest, 249-272. *Hozzászólások*: 272-296.

- Szokolszky István (1955): Hozzászólás. In: Székely Endréné (1955): *A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó felhasználása a magyar pedagógia tudományban*. Akadémiai Kiadó, Klny. Budapest, 282-285.
- Valér Pálné (1975): *Magyar pedagógiai irodalom: önálló kiadványok*. 2. kötet: 1945-1958. OPKM, Budapest.
- Várkonyi Hildebrand (1947): Makarenko és eszméi. In: Makarenko, A.: *Az új ember kovácsa*. VI. Budapest.

Tersánszky Józsi Jenő a magyarok történetét elbeszélő könyvének angol változata 1938-ból, Cserépfalvi kiadásában